

Юлія ІЛЬЧУК

**Як українських селян вчили читати:
читацькі експерименти Х. Д. Алчевської,
Б. Д. Грінченка і С. Я. Ан-ського
на межі ХІХ–ХХ століть**

Друга половина ХІХ століття в українській культурі ознаменувалася виходом близько 145 підручників для навчання української грамоти (серед найвідоміших: «ГраMATка» (1857) П. Куліша, «Букварь южнорусский» (1861) Т. Шевченка, «Домашня наука» (1861) К. Шейковського, «Українська абетка» (1861) М. Гатцука, «Азбука по методу Золотова для южнорусского края» (1861) О. Строніна, «Українські граMATки» (1861) М. Драгана та І. Деркача, «Букварь украинского языка» (1861, надрукований лише 1899 року через цензурну заборону) О. Потебні, «ГраMATка для українського люду» (1862) Л. Яценка). Незважаючи на те, що тексти для читання в цих навчальних виданнях базувалися на церковно-релігійних матеріалах, сам процес масового розповсюдження підручників українською мовою закладав підстави для формування української нації як «уявної спільноти»¹. Проте рівень загальної грамотності українців лишився найнижчим не тільки в Європі, але й на теренах Російської імперії². Вирішенню цієї проблеми не допомогло і введення обов'язкової початкової освіти в імперії в 1860-х роках. Так, порівняно з серединою, наприкінці ХІХ століття кількість початкових шкіл у підросійській Україні зросла у 12 разів, однак вони не задовольняли потреби народу в читанні, тому що на 80 % склалися з церковнопарафіяльних шкіл, які обмежували навчальні програми читанням священних книг та вивченням молитов. Основними причинами такого низького рівня грамотності були заборона

¹ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (2006). Серед найавторитетніших досліджень ролі друкарства і книгопоширення у процесі модерного націєтворення можна виділити праці Е. Гелнера, Дж. Брьойлі, Дж. Брукс.

² Українці на той час проживали у державах із найвищим відсотком неписьменності, тобто в Росії, що після Румунії посідала друге місце серед європейських держав із найбільшою кількістю неписьменного населення, і в Австрії, під владою якої тоді перебувала Галичина. За стистичними даними Ото Гібнера, кількість неписьменних на 100 новобранців (рекрутів) у підросійській Україні виглядала таким чином: на Поділлі – 86, на Київщині – 83, на Волині – 82, на Харківщині – 79, на Полтавщині – 77, на Чернігівщині – 75, на Катеринославщині – 74, на Херсонщині – 70 (11). Якщо взяти до уваги те, що дані про кількість неписьменних стосуються тільки чоловічого населення, то можна припустити, що середній рівень неграмотності населення був значно вищим.

друку й розповсюдження книжок українською мовою, а також жорстке цензурування навчальних матеріалів і освітніх програм. Така ситуація на довгі роки загальмувала формування масової читацької аудиторії. Тому поява чималої кількості авторських букварів і читанок українською мовою вирішувала лише проблему навчання грамоти, але не сприяла розвитку культури читання і самоосвіти селянства³. Також треба зазначити, що ще одним важливим чинником у повільному розвитку читацької культури серед народу були розбіжності в баченні модернізації української нації через просвіту. Як влучно помітив Г. Сивокінь, тенденція до обмеженого функційного призначення української мови і літератури домінувала як на західноукраїнських землях, так і в Україні наддніпрянській⁴.

Поступова модернізація і соціальне розшарування Російської імперії наприкінці XIX століття дали новий поштовх масовому культурному розвитку: селяни вступали у ринкові відносини з містом, освоювали робітничо-ремісницькі професії, швидко пристосовувалися до міського індустріального середовища⁵. Водночас їхні потреби в самоосвіті і самостійному читанні неспинно росли. Наприкінці 1880-х років дешеві популярні видання, переважно російською мовою, заповнили український книжковий ринок і тимчасово задовільнили читацький попит. Дешеві видання «народних книжок» становили половину від усього обсягу друкованих книг у Російській імперії. Наклади «народних книжок» упродовж 1901 року зросли до 50 тисяч і майже в 10 разів перевищили наклади наукових і в 5 разів – белетристичних видань. Разом з тим наклади українських букварів і граматок збільшувались, і їхній зміст поступово трансформувалася у світський: до текстів для читання додаються фольклорні матеріали, популярні байки, вірші, притчі, науково-популярні пояснення природних і соціально-економічних явищ (за таким принципом ство-

³ Навіть перший український буквар («ГраMATка» Куліша) базувався на старих засадах. Кулішівський буквар містив переважно тексти релігійного змісту: переказ Біблії сучасною українською мовою, катехізісну та молитовну частини і незначну кількість текстів світського характеру (вірші Шевченка, народні думи й коментарі до них, невеликий розділ з історії українського народу). За функційністю буквар П. Куліша претендував на універсальне використання: як катехізіс, читанка, молитовник, підручник з арифметики й історії тощо. За таким принципом будувалися і всі наступні буквари (крім «Букваря українского языка» Потебні, якій був заборонений до друку).

⁴ Ці розбіжності найпоказовіше вилилися у суперечці між І. Франком і Лесею Українкою щодо «європейського» і народницького» розуміння поняття «народ». Див. докладну дискусію в книжці Г. Сивоконя «Одвічний діалог. Українська література і її читач від давнини до сьогодні».

⁵ Згідно зі статистичними даними О. Рейтблата, міське населення європейської частини Російської імперії за період 1863–1897 рр. збільшилося вдвічі (від 6,1 млн до 12 млн), в той час як сільське зросло лише в 1,5 разів. Посиленню контакту селян з містом сприяло також уведення «відходу» (тимчасових паспортів, за якими селяни могли найматися на тимчасову роботу в індустріальних центрах і заробляти собі на життя більшу частину року). Через 40 років після скасування кріпосного права кількість «відхідників» зросла у 5 разів. («От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы», 21–22).

рені авторські букварі Б. Грінченка, С. Русової та Т. Лубенця). Однак цих базових навчальних матеріалів було замало для стимуляції самоосвіти й культури читання серед селян. Потрібно було створити корпус художніх творів, які б апелювали до їхніх естетичних смаків, розвиваючи й ускладнюючи їх, а для цього треба було інтегруватися в народне середовище, вивчити літературні вподобання селян і запропонувати більш інтелектуальну, порівняно з лубочними переробленими виданнями, літературу.

Упродовж 1880–1890 років діяльність Х. Д. Алчевської, Б. Д. Грінченка та С. Я. Ан-ського з поширення культури читання серед українського селянства і малограмотних робітників мала потужний вплив на процес формування читацької спільноти. З одного боку, вони прагнули позбутися зарозумілості у підборі літератури й усвідомити прірву між своїм культурним досвідом і досвідом малограмотного населення, а з другого, – розширити читацький горизонт народних читачів шляхом ознайомлення їх із масивом світової, російської (Алчевська і Ан-ський) та української (Грінченко) класики. Протягом кількох років дослідники вивчали читацьку культуру Катеринославських (на території нинішніх Харківської, Луганської та Дніпропетровської областей) селян і робітників рудників та розробляли списки літератури для читання на основі народних відгуків і рецензій⁶.

Народні читачі Х. Д. Алчевської

Авдиторією народних читачів Алчевської були міські учні Харківської школи, яку вона заснувала, і сільські учні народної школи в селі Олексіївка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (нинішня Луганська область). На самому початку 1860-х років навчання грамоти у школах Алчевської велося за «Грамадкою» і «метеликами» – популярними дешевими книжечками із серії «Сільська бібліотека» (1860–1862) Куліша. Учителі школи Алчевської застосовували звуковий метод навчання грамоти, пояснювальне читання та літературні бесіди за розробленими для кожного твору запитаннями. Коли 1863 року за Валуєвським циркуляром був заборонений друк літератури українською мовою, Алчевській довелося перейти на російську мову викладання⁷. Це відбилося і на її списках рекомендованої літератури «Что читать народу?»

---

⁶ Результати цих розвідок було надруковано у працях Б. Д. Грінченка «Перед широким світом» (1907), Х. Д. Алчевської «Что читать народу?» (1884–1906) і С. Я. Ан-ського «Народ и книга» (1913) і «Очерки народной литературы» (1894).

⁷ У початкових і середніх школах навчання здійснювалося російською мовою за навчальними програмами, що діяли в усій Росії. Розвиток освіти стримувала русифікаторська політика царизму. Так, 1863 року міністр внутрішніх справ Ніколай Валуєв видав циркуляр, який заперечував існування української мови і забороняв видавати навчальні книги і підручники для шкіл українською мовою. 1864 року вийшло «Положення про початкові народні училища», що регулювало навчання лише російською мовою. А 1876 року видано «Закон про цілковиту заборону української мови» не тільки в навчальних закладах, а й у суспільному житті загалом.

(у трьох томах, виданих 1884, 1887, 1906 рр.); перші два томи дослідження містили переважно твори російської класики і адаптації світової літератури російською мовою, у третьому томі анотовані 153 книжки українською мовою близько сорока різних авторів⁸. Для кожного читача вчительки складали читацький щоденник, у який записували інтерпретації і переосмислені перекази змісту творів зі слів селян. Учителі транскрибували відгуки читачів на прочитане невідфільтрованими, однак саме формулювання запитань спрямовувало читачів звертати увагу на ті моменти тексту, які би селяни не помітили самостійно.

Матеріал позакласного читання підбирали під керівництвом Алчевської, але поступово селян заохочували робити вибір літератури самостійно й аналізувати тексти без сторонньої допомоги. Загалом у школах Алчевської для сільських малограмотних читачів було прочитано і проаналізовано 4 184 книги. Публічним народним читанням на селі приділялася особлива увага, оскільки метою Алчевської було продемонструвати чиновникам імперської адміністрації рівень освіченості селян і їхню імперську російську ідентичність. Перший том «Что читать народу?» (1884) зібрав читацькі відгуки міського малоосвіченого населення, другий містив результати опитувань сільських читачів. За відомостями Алчевської, сільські читання відбувалися в хаті Марусі, учениці сільської школи в Олексіївці. Спочатку Маруся читала книжки релігійно-духовного змісту своїй родині, з часом її коло слухачів розширилося до півсела, і разом із цим розширився літературний репертуар її читань. Серед аудиторії визначилися певні типи читачів-слухачів: резонери, консервативні скептики, феміністично налаштовані жінки – ролі, які були продовженням їхніх традиційних соціальних функцій у родині та громаді. Однією із задач цих читань була боротьба з модою на лубочну літературу⁹. У передмові до третього тому Алчевська так пояснювала мету свого експерименту: «Ми засудили ту лубкову літературу, що давала народові камінь замість хліба. Ми прагли довести, що для читача-простолудина не слід витворювати спеціально якихось особливих книжечок і що йому доступне все велике, прекрасне, талановите в нашій загальній літературі»¹⁰.

Отже, на початку свого експерименту Алчевська визначає ставлення своїх читачів до кількох популярних лубочних творів того часу (таких як «Битва

⁸ Тільки у третьому томі під впливом критики Грінченка Алчевська склала список літератури з творів Шевченка, Котляревського, Гребінки, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Івана Франка, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки та інших авторів, але немає достовірних свідчень, як часто читали літературу українською і якою була реакція народних читачів.

⁹ Кампанію боротьби з лубочними книжками критикував Ф. Достоевський. 1861 року у своїй статті «Книжність і грамотність» він звернув увагу на брак розважальної літератури для народу, місце якої заповнювалося дешевими лубочними виданнями. Той факт, що лубочна книжка здобула шалену популярність на селі, на думку Достоевського, пояснювався тим, що цей сегмент літератури був не «від господаря», себто не прийнятий чужинним світом освіченої еліти, а сприймався як «свій», народний. Поширення, а не заборона популярного читива підготувала би селян до наступного етапу – прийняття класичної літератури.

¹⁰ «Что читать народу?» (III, iii).

русских с кабардинцами, или прекрасная магометанка умирает на гробе своего мужа», «Гуак или непреоборимая верность», «Приключения аглийского милорда Георга и маркграфини Фредерики-Луизы» тощо). Несподівано для Алчевської сільська аудиторія відреагувала на читання цих текстів з ентузіазмом («молоді селяни слухають, затамувавши подих, плачуть, із захопленням коментують і розглядають малюнки»), з чого вона робить сміливий висновок: «благородні відчуття відваги, самовіданності, боротьби пристрастей з обов'язком, решучості, великодушності» привертала до себе увагу сільських читачів¹¹. Усвідомивши, що саме динамічний сюжет і мелодраматизм лубочних творів, розіграних у міщанському середовищі, приваблює читачів, Алчевська пропонує їм до читання драми О. М. Островського та адаптації зарубіжних статей про життя та діяння сучасних людей, повні драматичних перипетій. Цей принцип селекції літератури пояснений у вступній статті до першого тому «Что читать народу?»: тексти, за змістом доступні простому люду, що зображують побутове життя середнього класу – тієї соціальної верстви, до якої прагнули селяни в добу швидкої модернізації. Особливий інтерес становлять відгуки селян на драму Островського «Гроза» (1859), які відображають поступову зміну гендерно-соціальних ролей у традиційному суспільстві. Здавалося б, середовище, колізія, характери, створені російським драматургом, не мали багато спільного з сільським устроєм, але селяни ідентифікували себе з кожним персонажем драми, знаходили паралелі у власному житті, приміряли на себе нові соціальні ролі. Гендерні відмінності у сприйнятті одних і тих самих сюжетних перипетій також чітко простежувалися у відгуках селян. Так, коментуючи вчинки Кабаніхи, жіноча аудиторія гаряче засуджувала її, натомість молодий селянин перервав читання словами «мать родная поедом ест, и его, и невестку; как схватит за чуприну и таскает, пока не выбьется из сил, а он все молчит, лишь бы жену не трогала, на нем на одном все сердце свое сорвала»¹². Загальну симпатію і співчуття викликав образ Катерини, який селяни визначили в морально-етичній площині: «спасена душа», «правдива душа, коли їє тут цьому не вивчилась», «як птица у неволі», «сама с собою говорит, сама себя развлекает»¹³. Після завершення читання «більшість слухачів – і чоловіків, і жінок тихо схлипували. Ніхто не рухався з місця, важко сказати, як довго могла би тривати ця мовчазна журба, якби старостиха не обірвала її своїм різким голосом: 'Буде журиться! Дивітця – музика гра!' – сказала вона, показуючи пальцем на картину, що висіла на стіні і зображувала дуже живо сільське весілля... Тут відбувся справжній емоційний вибух. Слухачі поспішали висловити свої враження, палко сперечалися, сварилися, кричали, на блідих обличчях сльози, в хаті довго стояв безкінечний гомін»¹⁴.

Популярність драматичних творів Островського серед селян пояснювалася загальною модою на мелодраматичні жанри наприкінці XIX століття. На

¹¹ Там само, 549.

¹² Там само, 514.

¹³ Там само, 515.

¹⁴ Там само, 517. Ортографія оригіналу збережена.

відміну від інших літературних жанрів, в основі мелодрами лежать певні «законоподібні» правила взаємодії між аудиторією і матеріалом: читач переживає пригоду, в якій за девіацією, порушенням закону (морального – адюльтер чи соціального – злочин), відхиленням від соціальної норми стоїть поняття про соціальну справедливість. Увага читача тримається завдяки образним опозиціям, за якими стоять певні моральні абсолюти, сутності і світоустрій, визначені не державними інститутами, а спільнотою. Мелодраматичний розвиток дії ніби компенсує читачу його переживання розгубленості, складності і протиріччя, з якими він має справу в повсякденному житті. Акцент на мелодраматичній напрузі у переробках художніх творів класичної літератури був помітний і в лубочній інтерпретації. Наприклад, при переписуванні повістей Гоголя лубочні автори видаляли з тексту сцени козацького життя або ліричні описи природи і натомість посилювали емоційні та сентиментальні елементи оповіді, оскільки вони, на їхню думку, більше імпонували народним читачам (так, «Страшна помста» перетворювалася на «Страшного чаклуна», «Ніч перед Різдом» – на «Ковалю Вакулу», а «Тарас Бульба» – на «Тараса Бульбу, отамана запорожців»)¹⁵. Основна тенденція у трансформації класичних сюжетів у лубочній літературі була зумовлена прагненням уникнути незрозумілої для селян психологічної складності, амбівалентності персонажів чи ситуацій. Саме мелодраматичні твори апелювали до загальнонародських емоцій і сприяли виробленню емпатії до героїв (незалежно від їхнього класового чи етнічного походження). Таким чином, емоційне переживання чужого досвіду створювало підґрунтя для об'єднання читачів різних класів у єдину культурну спільноту.

Читання вголос у народних школах Алчевської посилювало інтерактивне спілкування із читцем, один з одним, та з уявним художнім світом завдяки читанню вголос. До того ж воно акцентувало ті оповідні елементи тексту, які допомагали слухачам ставитися з більшою довірою до художньої вигадки. Оповідна манера була чи не єдиним чинником у сприйнятті чи відторгненні матеріалу як неправдоподібного. Так, під час слухання українських повістей Гоголя селяни не могли усвідомити перехід оповіді від особи дяка Фоми Григоровича до особи опосередкованого оповідача (паніча), навіть коли вчителька попереджала слухачів про зміну оповідача («А я не могу различить, когда он [Гоголь], а когда дьячок рассказывает»)¹⁶. Сам фабульний матеріал не відігравав вирішальної ролі у збільшенні правдоподібності. Наприклад, оповідання Тургенєва «Бежин луг» також побудовано на місцевих марновірствах про нечисту силу, але на відміну від гоголівських повістей, тургенєвська оповідь ведеться від особи поміщика-мисливця, через свідомість якого подані народні уявлення про фантастичне. Це надає оповіді іронічного забарвлення, що миттєво усвідомлюють сільські слухачі. Присутність сторонньої людини

¹⁵ Див. статтю Д. Ребекіні «Как крестьяне читали Гоголя. Попытка реконструкции рецепции», *Новое литературное обозрение*, № 49 (2001).

¹⁶ «Что читать народу?» (II, 408)

з іншої соціальної верстви не сприймалась як певний літературний прийом романтизму і тільки драгувала селян: «А он лежит, будто спит, наблюдает, хитрец; даром что заблудился, а свое дело делает! Нужно же рассмотреть, как следует, чтобы чего-нибудь не выпустить из памяти»¹⁷. Більш складна, серйозна література, наприклад роман Достоевського «Нотатки з мертвого дому», виявилася заскладною для народного розуміння, оскільки виходила за межі художньо-естетичної компетенції селян. Записи читацької реакції на твір показали, що селянам були не зрозумілі значення навіть таких слів, як «гумор», «класичні», «поетизувати», «саркастично», «аристократ» тощо. Часто брак соціального досвіду, необхідного для сприйняття складного уявного світу, заважав селянам осмислити прочитане як «своє».

Експеримент Алчевської і її педагогічного колективу з вивчення народної читацької культури відповідав на ключові питання, поставлені українськими і російськими народниками: чи готові неосвічені верстви населення до сприйняття серйозної літератури і чи потрібне створення окремої літератури для «народу». Алчевська не тільки довела придатність і актуальність серйозної літератури для народних читачів, але сприяла створенню космополітичної ідентичності. Вона вважала, що «грамотний простолюдин охочіше читає і добре розуміє книжки, написані загальнолітературною мовою... Кращі твори нашої світської літератури, що зображують культурну людину, розуміються нашим народом завдяки відображенню загальнолюдських властивостей і явищ життя»¹⁸. Тільки в третьому томі «Що читати народу?» Алчевська робить обережну рекомендацію щодо включення до програми народних читань оповідань Марка Вовчка¹⁹. Алчевська була стурбована загальною денаціоналізацією міщан. Її погляди на перспективи націоналізації міських читачів були надто оптимістичними з огляду на радянську політику 1920-х років, упродовж яких українська культурна еліта знищувалася, а її місця заселяли етнічні росіяни, але її спостереження про потужний зв'язок між міською та сільською громадами і можливість впливу останніх на перших і досі лишаються актуальними²⁰. «Что читать народу?» Алчевської було одним із перших і найори-

---

¹⁷ Там само, 497.

¹⁸ Там само, 9, 24.

¹⁹ «Характеристичну рису Марка Вовчка становить надзвичайна витонченість і поезія, якою дихають всі її українські твори. І оскільки наш малоруський народ дуже чутливий до цієї художності та картинності, то, безперечно, було б бажаним бачити в народній південноруській [тобто українській – Ю. І.] літературі побільше таких книжок. Безпосереднє почуття і простота в оповіданнях талановитої письменниці ще більше посилюють одержувані від неї враження» (Ш, 493).

²⁰ «Хто ж цей читач з народу, що потребує українську книжку? Перш за все ми вкажемо на село, що говорить цією мовою, а потім приглянемось до міських народних мас. Само собою зрозуміло, що більшість міщан забула рідну мову, рідну хату, звичаї. Але грамотної молоді, що побувала в школі, познайомилась бодай по підручниках з минулим своє батьківщини, ознайомилась зі збіркою віршів рідного поета, побачила український театр з його талановитими представниками, з'явилася самосвідомість і любов до рідної мови до рідної пісні... молодь ся не соромиться "народної мови" і з теплотою згадує село» (Там само, Ш, 477).

гінальніших соціологічних досліджень читацької культури селян на території східної України в імперські часи, яке надихнуло інших просвітників (Бориса Грінченка і Семена Ан-ського) на створення більш диференційованого підходу до поняття «народний читач», яке на початку ХХ століття вже розмежувало читачів селян і читачів робітників у дві окремі категорії.

Українська бібліотека Б. Д. Грінченка

Полеміка Грінченка з Драгомановим та з Алчевською щодо національного змісту навчальних матеріалів для селян надихнула його на власне дослідження читацької культури селян. Його дискусія з Драгомановим (зафіксована у «Листах на Наддніпрянську Україну» та «Листах з України Наддніпрянської») була спрямована на мінімізацію російського культурного впливу на селян. Драгоманов віддавав перевагу модернізації української культури і освіти шляхом долучення селян до європейської культури через опанування російської літератури. Відстоюючи принцип «космополітична в ідеях і цілях, національна у ґрунті і формах культурної праці», Драгоманов наполягав на тому, що українська література повинна вийти з полону вузького етнографізму. Він критикував Грінченка за «етнографічний патріотизм» і виключення російської літератури з його освітньої програми. Зі свого боку, Грінченко вважав, що література мусить бути національною і за змістом, і за формою. Ця дискусія спонукала його до вивчення читацьких смаків у селі Олексіївка в школі Алчевської, де він розпочав свою педагогічну кар'єру. З часом Грінченко розходиться з нею в поглядах на національну освіту. За популяризацію російської класики серед і так денаціоналізованих селян і шахтарів Східної України він зараховує Алчевську до табору «перевертнів», які прагнуть «змоскалити» народ²¹. Разом зі своєю дружиною, вчителькою Марією Загірньою, він створює українську бібліотеку лише з текстів українською мовою і читає тій самій аудиторії селян, для яких Алчевська проводила читання російською мовою. Як згадував Грінченко, «дуже здивувалися наші селяне, почувши, що і вчитель, і вчителька [він і його дружина. – *Ю.І.*] говорять «по-хахлацькому» не тільки в своїй сім'ї, не тільки з мужиками, але й з «панамі»... Склалася навіть така легенда, що вчитель того «по мужицькому балака, що зовсім не вчений», нічого не тямить, а вся наука в школі йде від учительки [Алчевської. – *Ю. І.*].

²¹ У своїй пізнійшій праці «Перед широким світом» (1907) Грінченко вказує на народні читання Алчевської як джерело денаціоналізації: «Третє джерело, з якого широкою течією пливла денаціоналізація, були читання, які що року влітку відбувалися у власниці місцевого маєтку, попечительки нашої школи. Читалася сила книжок – і народних видань (усяких видавничих фірм та московських “комитетов грамотности”), і творів московських письменників: Л. Толстого, Тургенева, Островського, Гоголя, Пушкіна, Лермонтова і т. п. Правда, аудиторія, перед якою се читалося, здебільшого була усе з тих самих людей і за кілька років дійшла до такого “обрусенія,” од якого дуже далеко стояли інші селяне, та за те пані роздавала серед селян силу народних книжечок московською мовою, і сі книжки, вкупі з літературою “лубочных” книгонош, були єдиним читанням усієї тієї місцевости» (с. 10).

А одна дуже моторна й дбайлива матуся, що вельми клопоталася про «образуваніє» свого синка-школяра, якого хотіла вивести в «пани», так і до попечительки прибігла питатися: «чи не спортить язика моєму Явдокимові вчитель, що так по мужицькому балака і такі й книжки дає читать?»²².

Отже, Грінченку доводилося не тільки конкурувати з більш масовими читаннями Алчевської, але долати й опір самих селян, для яких російська мова завжди асоціювалася з вищим соціальним статусом. Поступово читання Грінченка згуртували в селі постійну аудиторію читачів. Селяни стали позичати українські книжки додому, читати самостійно і писати короткі рецензії («гарна книжка», «нецікава», «розібрав» і т. д.). У цілому підхід Грінченка до вивчення літературних смаків селян не відрізнявся від започаткованого Алчевською, але він робив більший наголос на описі індивідуальних особливостей самих читачів, а їхні відгуки на прочитане обмежував короткими резюме. Кожний запис після читання він розпочинав з детального портрету характерних читачів і часто вдавався до зайвих подробиць їхнього життя і побуту, замість того, щоб аналізувати рецепції тексту селянами. Серед усього розмаїття прочитаних творів (у книзі Грінченко аналізує рецепцію творів Д. Мордовця, М. Кропивницького, М. Вовчка, Г. Барвінок, П. Кузьменка, М. Номиса, О. Стороженка, Г. Квітки-Основ'яненка, С. Руданського, М. Макаровського, І. Левицького та ін.) найбільшою популярністю користувалися у селян оповідання Панаса Мирного через його зрозумілу народну мову і правдиво написану картину народного життя. Проте твори М. Вовчка не подобалися селянам саме через «стилістичну манеру» («оповідь не проста, а манірна та з карлючками»)²³. Грінченко ігнорує негативні відгуки селян на деякі тексти, в яких життя української інтелігенції у великому місті розглядається як важливе соціально-історичне питання і протиставляється життю сільському, і продовжує їх читати. Так, оповідання І. Левицького «Баби», «На Кожум'яках», «Хмари», «Над Чорним морем» та «Приятелі» знайомили із побутом інтелігенції і часто лишалися незрозумілими для селян. «Але чому народові й таких речей не читати? – запитує Грінченко. – Чому йому не знайомитися з життям інтелігенції? Адже не до роз'єднання проміж народом та інтелігенцією мусить іти, а до з'єднання! Щоб могли зійтися з народом, треба його перше взнати і ми його визнаємо. Чому ж народові не визнавати інтелігенції?»²⁴. За результатами свого дослідження в Олексіївці Грінченко уклав каталог книг для народної бібліотеки і розпочав їх видання. Враховуючи низький рівень грамотности читачів, він слідував програмі поетапної просвіти: спочатку за допомогою українських лубочних видань створити україномовне середовище, в якому українська книжка стане звичною і протистоятимеме російськомовній літературі, а потім запропонувати селянам систематично підібрану бібліотеку з творів художньої і науково-популярної літератури. Окремими «метеликами»

²² Там само, 11.

²³ Там само, 36.

²⁴ Там само, 56–57.

для народного читання Грінченко випускав «лубочні» книжечки у київсько-го видавця П. Панчешникова («Дума про турецьку неволю» і «Про Самійла Кішку»). На відміну від неграмотної мови російських лубочних видань, мова популярних українських книжок Грінченка була першорядною. На думку Грінченка, лубочні книжки українською мовою – це перший етап спілкування народного читача з книгою. Письменник наголошує, що хоче дати народові не тільки «торбу реготу», якою його частували, а й корисну українську книжку. Він починає своє видавництво літературних переробок народних казок («Книга казок віршем» (1894, 1896, 1914, 1917), фольклорних збірок («Живі струни. Збірник пісень» (1895), «Думи кобзарські» (1897), «Веселий оповідач. Двісті народних оповіданнів» (1898), «Колоски. Казки та оповідання» (1898), «Пісні та думи» (1895), збірок художніх творів Шевченка, Коцюбинського, Федьковича, Гребінки, Грабовського і самого Грінченка. Окремою серією виходять науково-популярні книги на тему «Географія»: «Оповідання про гарний народ (про фіннів)», «Серед Ледовитого моря» (1890), «Велика пустиня Сахара» (1894), «Страшні забавки» (1897) та ін. Популяризаторський талант Грінченка проявився також у його вмінні пояснювати значення невідомих і незрозумілих слів. Письменник надавав важливого значення читанню світової літератури в просвіті селян. Наприклад, роман Д. Дефо «Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо», який спонукав до численних наслідувань та переробок у світовій літературі, був перероблений і адаптований Грінченком 1891 року («Оповідання про те, як один чоловік по чужих краях мандрував і як він сам на острові серед моря жив»). Він уважав, що цей твір збагачує інтелект селян, розширює їхній світогляд, поповнює словник і знайомить із небаченими країнами. Загалом оповідання в жанрі «робінзонади» були чи не найпопулярніші серед селян. Так, переробка українською мовою оповідання Майна Ріда «Помешкання в пустелі» (“The Desert Home”) викликала неабиякий інтерес до переселення українських селян у Канаду і США. У переробці Д. І. Спілки (оповідання «В Америці») українські переселенці в Америці блукають американськими степами в пошуках вільних земель для сільсько-го господарства. Під час пригоди вони втрачають волів і лишаяються на зиму в пустелі, де розводять прибуткове господарство і власною працею досягають кращого матеріального становища. Селяни слухали із захопленням «не про свої пекучі проблеми, не про те, як запобігти їх тяжкому лихові, їх убогству... Ні, вони пильнують очима за кожним рухом тих невідомих їм постатей, які перед ними поставила творча сила письменника»²⁵. Ще одна серія науково-популярних біографій, яку започаткував Грінченко, приваблювала народних читачів цікавим художнім викладом і реальними подіями життя. З цієї серії виходять книжечки «Іван Котляревський», «Григорій Квітка», «Оповідання про Євгена Гребінку», «Два славні мужі. Іван Гутенберг. Джемс Гарфілд» і «Джон Броун». Ознайомлення селян із біографією відомих письменників і книговидавців мало сформувати в народі повагу до книжки як до продукту людської

²⁵ Там само, 118.

духовної діяльності, оскільки народ, який тяжко працював фізично, розумову працю не вважав за важливу.

Отже, у культурно-просвітницькій діяльності Грінченка можна виділити два періоди, які відображали еволюцію його поглядів на розвиток читацької культури народу: упродовж 1870–1890-х років він продовжував метод Алчевської і вважав недоречним створення окремої літератури для читання для народу і для інтелігенції; на початку 1900-х, зіткнувшись на практиці з низьким рівнем освіти селян, він розуміє, що через брак знань і досвіду інших культур та нездатність розуміти художню вигадку, народні читачі не готові до сприйняття світової класики. Тому друк науково-популярної літератури та адаптованих оповідань з життя відомих людей повинен був задовільнити смаки селян у перехідний період і підготувати до читання складніших текстів. Грінченко постійно співпрацював із сучасними українськими письменниками, повідомляючи їх про читацькі вподобання і компетенцію селян. Він не закликав їх до примітивізації своїх текстів, «щоб бути зрозумілим такому читачеві, якого ще треба вчити», а пропонував таке компромісне рішення: вибрати соціально важливу тему для писання і передати її народною мовою²⁶. Тільки спираючись на практику читання, можна створити літературний твір однаково прийнятний і для інтелігенції, і для народу.

«Народ і книга» С. А. Ан-ського

Другий послідовник методу Алчевської, С. А. Ан-ський (Рапопорт), високо оцінив її діяльність, але разом з тим указав на певні недоліки в її підході до організації народних читань: усі читці належали до високоосвіченої групи і тому вибирали надто складні за формою і змістом тексти зі свого читацького списку, ігноруючи сільські вподобання. Читання тексту вони супроводжували вступним поясненням форми й жанру твору, складних слів і літературних типів, – тобто акцентували на тих елементах тексту, які під час самостійного читання залишилися би поза увагою народних читачів. Усі ці намагання полегшити сприйняття тексту для селян насправді не розвивали навичок самостійного читання. Ан-ський вирішив перевірити висновки харківських учительок і провів власний експеримент у середовищі селян і шахтарів Катеринославської губернії. Протягом семи років дослідник жив і працював на рудниках, у свій вільний час проводячи читання серед робітників. Як він сам стверджував, «перебуваючи у тих самих умовах життя і праці, що і мої слухачи, я ніяким чином не ... заважав їм висловлюватися відверто і вільно, у притаманних для них висловленнях як про прочитані книжки, так і про їхніх героїв, людей інших станів. Свою персональну участь у читанні я звів до мінімуму. Не задавав питання, не давав, принаймні, під час самого читання ніяких пояснень, не втручався у міркування, не зупиняв побічних розмов, коли ними переривалося читання. Вибір книжок я, зазвичай, лишав за слухачами,

---

²⁶ Там само, 250, 251.

а якщо серед них траплявся грамотний, то надавав йому можливість читати»²⁷. Репертуар читань Ан-ського складався з різноманітних джерел: класичної російської літератури (Лермонтов, Гоголь, Гончаров, Толстой) і сучасних авторів (Горький, Гаршин, Короленко, Немирович-Данченко, Потапенко, Успенський, Левітов, Савіхін), науково-популярних текстів («Кто выдумал железную дорогу»), жіночої прози (Хмільова «Мария Кружевница», Теффі «Бабья доля») і зарубіжної літератури (Шекспір «Макбет», Золя «Пастка»).

Читання Ан-ського відбувалися в селі на свята і щонеділі, влітку – на вулиці, взимку – в хатах селян. На рудниках читання проходили в казармі по буднях після роботи, оскільки на вихідні робітники пиячили і часто переривали читання вимогами «випити за компанію». За спостереженнями Ан-ського, рівень грамотності серед робітників був набагато вищим, ніж серед сільського населення; були навіть такі, що читали твори Пушкіна, Гоголя, Тургенєва і Некрасова. Важливий висновок експерименту Ан-ського полягав у тому, що на рубежі століть відбувається трансформація поняття «книга» в розумінні народу. Якщо протягом усього XIX століття за народною класифікацією друковані книги поділялися на три групи: «божественні» (життя святих, апокрифи), «казки» (лубочна белетристика) і «житейські» книжки²⁸, то на початку XX століття саме поняття «книги» ускладнюється, на нього накладається уявлення про друковане слово як про сакральне і старовинне²⁹.

Отже, Семен Ансь-кий розпочав свої читання з «житейських» книжок, виданих «Посередником» і присвячених повсякденному селянському та робіт-

²⁷ «Народ и книга», 65.

²⁸ Циркуляція книжок першої категорії протягом кількох століть привела до того, що селяни ставилися до книги як до сакрального об'єкта, святині. Часто народні читачі наділяли статусом «божественних» навіть світські сюжети на ознаку високого естетичного задоволення від прочитаного (так сталося, наприклад, із казкою Л. Толстого «Чем люди живы»). Лубочна книга, яка почала поширюватися на селі від кінця XVIII століття, повсюдно отримала презирливу репутацію «казки». Написані напівблагним жаргоном ці світські сюжети були антитезою «божественній» літературі. Сама дефініція лубка як «казки» ставила популярну світську книгу нижче за релігійну. Поняття казково-фантастичного асоціювалося з художньою вигадкою загалом. До категорії «казки» потрапляли сюжети, які сприймали як недостатньо серйозні, занадто легкі, такі, що не мали повчального або морально-етичного значення.

²⁹ Цей аспект нещодавно досліджували Белова, Мороз і Мельнікова. Вони продемонстрували змінне значення самого поняття «книги» у сільському сприйнятті. Наприклад, Мороз акцентує на розширювальному значенні слова «книга», яке транспонувалося від сакрального тексту «Біблії» на друкований текст (як антитеза «казці», тобто усному наративу). Оскільки селяни закріплювали за словом «книга» сакральне значення і функцію, то «книга» асоціювалась у них не тільки з універсальним джерелом знань, в якому можна знайти відповіді на всі запитання, але й із старовинним («К семантике слова «книга» в народной культуре. Книга как сакральный предмет», 270–271). Такий саме підхід до книги у селян бачимо у працях дослідниці О. Белової: «Ставлення до записаного слова як до слова сакрального визначило ставлення до книги, що сприймалася як вмістилище священного тексту» («Книга в традиционной культуре славян», 9). Останні роки Є. Мельнікова виступила з критикою «генетичного» аргументу, визначаючи сільські описи книги як пережиток середньовічного ставлення до письмового тексту («Воображаемая книга»: очерки по истории фольклора о книгах и чтении в России», 34).

ничому життю. Попри реалізм і сучасність зображених подій, селяни сприймали ці твори як далеку минувшину. Ось відгуки селян на оповідання Толстого «Чем люди живы», де поряд з ангелом фігурують реальні робітники (чоботар Семен і його дружина Матрьона): «Вот как в старину было!», «Давно было, а как складно написано»³⁰. Під час повторного читання селяни вже вміли відрізнити опис сучасного життя від минувшини, але реалізм «житейських» книжок вони так і сприймали як опис подій, що дійсно відбувалися реально. Нездатність розрізнити вигадку й реальність була зумовлена тим, що селяни не мали «чіткого усвідомлення тієї межі, де кінчається вірогідне, ймовірне і де починається невірогідне, неймовірне»³¹. Те саме зауважувала Алчевська під час читання селянам фантастичних творів Гоголя³². Логіка селян біла зрозумілою: вигадувати можна небилиці, казки, але не картини реального життя. У цьому буквальному сприйнятті вигадки ілюстрації до книжок часто збивали селян з пантелику і викликали обурення, якщо образи героїв не збігалися з їхніми уявленнями. Під час читання ілюстрованого видання роману Лермонтова «Герой нашего часу» селяни були обурені непривабливим зображенням Бели: «Хиба ж це вона? ...Ох, тай страшна ж! ...Ти вин йїи и розлюбив!»³³. Сприймаючи вигадані події як реальні, слухачі часто цікавилися подальшою долею героїв («что стало с ним потом» і «чем все это кончилось»).

Дослідивши відмінності в читацькій культурі селян і робітників, Ан-ський доходить висновку, що здебільшого соціально-економічні умови визначали те, що і як читає народ. Мало яка книга могла захопити сільських читачів настільки, щоб вони забували про свої господарські обов'язки. Тільки взимку під час різдвяних свят селяни могли слухати книжку без перерви по 3–4 години. В іншій час читання переривалося, незалежно від цікавості матеріалу. «Сидит себе человек, кажется, спокойно, слушает внимательно – и вдруг вскочит, как ужаленный и вскрикнет “Бач сказився! (с ума сошел) скотина не напована – а я сижу!”»³⁴. За спостереженням Ан-ського, зовсім інакше ставлення

³⁰ «Народ и книга», 76.

³¹ Там само, 138.

³² Алчевська описує реакцію селян на повість М. Гоголя «Вій», читану напередодні свята Івана Купала. Селяни були вражені появою нечистої сили під час читання Хомою Брутом Псалтиря коло гроба панночки. Один селянин помітив, що, напевно, Хомі все це примарилось, як уві сні, інший додав, що нечиста сила дійсно з'явилася в момент читання, третій слухач припустив, що все це могло статися, оскільки «в старину было». Така інтерпретація гоголівської повісті, одного із найфантастичніших текстів російської літератури, свідчить про сприйняття дискурсу як механізму, здатного творити власну реальність. У коментарях викладач дописує, що після обговорення селяни радо почали ділитися своїми власним «досвідом» спілкування з нечистою силою: «У кінці читання один селянин розповідає, як одного разу він вийшов за село і в степу, далеко від хат, зустрів собаку, який біг за ним до самого урвища, із чого він робить висновок: “И где ж таки в поле собаке быть – ни жилья, ни избушки – разумеется, ведьма!”» («Что читает народу?» II, 480). Не усвідомлюючи, слухач розповідає про свій досвід словами гоголівської повісті.

³³ Там само, 81. Орфографія оригіналу збережена.

³⁴ Там само, 85.

до читання демонстрували робітники. Вони слухали читання «з жадністю, із захватом, з якимось хворобливим захопленням». Нерідко такі читання тривали до першої години ночі, попри на те, що шахтарі вже о п'ятій ранку мали йти на зміну. Крім економічних чинників, існувала психологічна відмінність між сільською і міською робітничою аудиторіями. Ан-ський зауважує, що селянин був менш чутливий і здатний на сильні почуття, ніж робітник, оскільки ставився до літератури і читання як до забави, яка відволікає від основної сільськогосподарської праці. Це відбивалося і на ставленні селян до художніх подробиць в описі сільської праці: чим більше і детальніше описувалася сільська праця й побут, тим правдоподібнішою видавалася селянам художня вигадка. Робітники вважали опис своєї праці нудним і нецікавим: «Коли я прочитав в оповіданні “Жервеза” опис кузні, ніхто із слухачів-шахтарів не знайшов його цікавим...»³⁵. Ан-ський пояснює ці відмінності різним ставленням селян і робітників до праці: якщо селяни любили свою працю, вони й знаходили задоволення в її описі, що не можна було сказати про шахтарів. Ан-ський виокремлює сільського читача в особливий соціально-психологічний тип: «читач цей інакше читає книгу, інакше розуміє її і ставить до неї інакші вимоги, ніж читач культурного суспільства... Йому потрібні від книги не “розваги”, не сентиментально-елейні повчання грошової моралі, а серйозна відповідь на грозне питання “Як жити?”», як справлятися з тими неймовірно складними умовами, що охоплюють залізним кільцем його життя, душать його думку, виснажують його сили, вбивають його енергію? На ці “питання життя” він нестерпно шукає відповіді і у фантастичних легендах, і в сектанстві, і в релігійній книзі. Він би шукав її і в світській книзі, якби вона зробила хоч крок на зустріч цим серйозним запитам»³⁶. Таким чином, Ан-ський, на відміну від Алчевської, але так само, як і Грінченко, але наполягав на етичному вихованні селянства через художню літературу. Основним критерієм оцінки твору селянами, на думку Грінченка і Ан-ського, були повчальність і наявність позитивного зразка; морально-етичні судження читачів часто домінували в їхніх висновках, демонструючи ідеалізовані уявлення про народ. Підхід Алчевської до виховання читацької культури в народі був більш прагматичним і універсальним із наголосом на збалансованому розвитку ерудиції, допитливості, емпатії і художнього смаку.

Отже, крім поширення грамотності та освіти серед селян, просвітницька діяльність Алчевської, Грінченка і Ан-ського розвивала у народних читачів художню уяву. Читання художньої літератури стимулювало унікальний індивідуальний досвід, який вимагав нових суспільних відносин, оснований на принципі «передаваності». Воно стає цінним соціальним механізмом, що розвиває індивідуальність, забезпечує внутрішню мобільність суб'єкта, відрізняє індивіда від інших і стає запорукою культурної різноманітності, що лежить в основі поняття «модерність». Саме обмін досвідом між книгою і сільськи-

³⁵ Там само, 97–98.

³⁶ Там само, 176.

ми читачами надавав соціуму динамізму, гнучкості й відкритості, що було невід’ємними ознаками модерності. Регламентоване колективне читання вголос, яке домінувало в церковноприходських школах Російської імперії, вимагало мовчазної згоди слухачів. Це було зумовлено потужним впливом церкви на суспільство, загальною неграмотністю 90 % населення і браком літератури, написаною мовою, зрозумілою народу. Інтерактивні народні читання Алчевської, Грінченка і Ан-ського розвивали небуквальне сприйняття дискурсу, дозволене розподілення уваги і емпатію. Народні читачі поглинали текст як живий світ і сприймали вигадані літературні сюжети як інший прояв реальності, а сам акт читання як те, що відбувається з ними самими «тут і зараз». Для багатьох селян читання Алчевської, Грінченка й Ан-ського були першим знайомством із серйозною світською літературою і формували ґрунт для подальшої просвіти і модернізації селян.

Yuliia IL’CHUK

**How Ukrainian Peasants Were Taught to Read:
Khrystyna Al’chevs’ka’s, Borys Hrinchenko’s,
and S. An-skii’s Reading Experiments
at the Turn of the Twentieth Century**

This article analyzes how a reading audience was created in the eastern Ukrainian gubernias of the Russian Empire at the turn of the twentieth century. Unlike the other Ukrainian territories within the Russian and Austro-Hungarian Empires, eastern Ukraine was distinguished by its greater mono-ethnicity. The enlightenment of former peasants in Ukraine’s industrial east played the most important role in this period inasmuch as it was then that this region underwent the fastest socio-economic, and consequently the most intensive denationalization of its indigenous Ukrainian population. Ukrainian enlighteners laid the substratum for the formation of a large-scale reading audience during the 1860s and 1870s and had two ideological aims: the creation of a unitary Ukrainian nation and simultaneously its modernization. During those two decades alone nearly 145 teaching tools (primers, grammars, readers) were published. The very approach to selecting reading materials reflected significant variations in the understanding of peasant “enlightenment”: whereas Panteleimon Kulish made teaching in the native language easier by introducing a phonetic way of writing words (the so-called *kulishivka*), Taras Shevchenko did not want to complicate the teaching process and retained all Russian letters, and Mykola Hattsiuk even utilized the old orthography, which did not facilitate the rapid development of reading. Already in the 1880s Ukrainian textbooks were used not only to teach reading and arithmetic, but also to explain complex agrarian, economic, and socio-political phenomena

That education of the Ukrainian masses had to occur by including them in Russian and European culture was a popular theory among late nineteenth-century

Ukrainian enlighteners. While defending the need for elementary education the Ukrainian mother tongue, Mykhailo Drahomanov also remarked that it would be inappropriate to give place to the Ukrainian language in the elementary schools of Russian-ruled Ukraine: it would be best to develop teaching materials in both languages, as did Freilin, Konstantin Ushinskii, and later Khrystyna Al'chevs'ka in their Ukrainian-Russian readers. The three most prominent enlighteners, Al'chevs'ka, Borys Hrinchenko, and S. An-skii (pseud. of Shloime Rappoport), all of whom had quite different views, formulated the reading culture of eastern Ukraine. The public readings they organized advanced the development within the populace of empathy, curiosity, initiative, and sensitivity for new experiences.

The task of this work was to research how public readings that these enlighteners conducted in the villages and mines of Katerynoslav gubernia in the late nineteenth century answered the challenges of modernization and facilitated the creation of a readers' community that bridged the city and the village. The question of tsarist language policy, which remained the main obstacle to the dissemination of Ukrainian culture after a series of bans during the 1860s and 1870s, is beyond the scope of this study. Instead, emphasis has been placed on the mutual principles of the Populist movement and the enlightenment of the Ukrainian peasantry, independently of what language they used and what texts they focused on. Al'chevs'ka's, Hrinchenko's, and S. An-skii's methods were united by their mutual dissatisfaction with the work of both the imperial and the Ukrainian intelligentsia, who superficially understood the cultural sensitivities of the reading masses and imposed their own esthetic tastes upon them. They felt that the tempo of peasants' and workers' enculturation was so slow because the very system of traditional patriarchal values inhibited the development of reading as a means of spreading knowledge. Because education was conducted in parish schools, books were considered sacred, were unavailable to the broad masses of the populace, and were associated with leisure, which peasants considered sinful. Al'chevs'ka's, Hrinchenko's, and S. An-skii's "public" (*narodni*) readings changed attitudes toward reading and facilitated the development of artistic imagination, curiosity, and reading for pleasure. Their activities as *Kulturträger* were aimed at unifying the people according to general human principles and were thus consonant with Drahomanov's principles of freeing the education of the Ukrainian people from class, national, material, and linguistic discrimination.

Bibliography

Abramov Ia. V. "Khronika narodnykh bibliotek", *Russkaia shkola* (1897), № 4, 217–224.

An-s'kii S. Ia. – *Ocherki narodnoi literatury* (Spb.: Tipo-lit B. M. Vol'fa, 1894).

An-s'kii S. Ia. *Narod i kniga. (Opyt kharakteristiki narodnogo chitatelia)* (Moskva: «Universal'noe knigoizdatel'stvo» L. A. Stoliar, 1913).

Barenbaum I. E., Davydova T. E. *Istoriia knigi. Kniga v Rossii do 1917 goda* (M., 1960).

Belova O. V. "Kniga v traditsionnoi kul'ture slavian", Kniga v prostranstve kul'tury: Tez. Nauchn. Konf. Moskva: In-t slavianovedeniia RAN, 1995, 8–10.

Bobrov A. A. Krest'ianin i kniga: (Iz lichnykh nabliudenii za 27 let truda na pol'zu gramotnogo krest'ianstva, 1877–1905 gg.), 2-e izd. (Vladimir, 1908), 38 s.

Brooks, J. When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917 (Princeton UP, 1985).

Chto chitat' narodu? Kriticheskii ukazatel' knig dlia narodnogo i detskogo chteniia (SPb., M., t. 1–3, 1884–1906).

Derkach I. Ukrain'ska hramatka (M., 1861).

Dostoevskii F. M. "Knizhnost' i gramotnost'", Poln. sobr. soch.: v 30 t. (L.: Nauka, 1979), t. 19, 5–57.

Dubin B. V. Slovo – Pis'mo – Literatura: Ocherki po sotsiologii sovremennoi kul'tury (Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2001).

Gellner Ernest, and John Breuilly, Nations and Nationalism (Cornell University Press, 2008).

Gibner O. Vseobshchaia statistika. Dopolnennaia F. Iurashekom (Odessa, 1886).

Gudkov L. D., Dubin B. V. Literatura kak sotsial'nyi institut: Stat'i po sotsiologii literatury (Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 1994).

Hattsuk M. Ukrain'ska abetka (M., 1861).

Hiliarov'ska N. "Hohol' v narodnii knyzhtsi ta kartyntsi", Bibliolohichni visti, № 3 (1927).

Hrinchenko B. D. "Deshcho pro vkrains'ki vydannia", Bukovyna, № 37 (1892).

– "Kataloh knyzhok dlia narodn'oho chytannia", Prosvita v Kyievi (1908).

– "Peredmova do katalogu knyzhok dlia narodnogo chytannia", Prosvita v Kyievi (1908).

– Lysty z Ukrainy Naddniprians'koi (Kyiv: Ukrain'ska pres-hrupa, 2013).

– Pered shyrokym svitom (Kyiv: Druk. S. A. Borysova, 1907).

Iashchenko L. Hramatka zadlia ukrains'koho liudu (M.: V druk. Katkova i T-va, 1862).

Imshenetskii Ia. K. «Khutorianin» i ego chitateli (Poltava, 1901).

Ivin I. S. "O narodno-lubochnoi literature: K voprosu o tom, chto chitaet narod: (Iz nabliudeniiia krest'ianina nad chteniem v derevne)", Russkoe obozrenie, № 9 (1893), 242–260.

Klymenko O. Z. Drukovanyi bukvar v Ukraini XVI – pochatku XX st.: istoriko-knyhoznavche doslidzhennia, dys. kand. nauk. Kyiv, 2002.

Kony'skyi O. Ia. Hramatka abo persha chytanka zadlia pochatku vchen'ia (Kyiv, 1882).

Korf N. "Obrazovatel'nyi uroven' vzroslykh gramotnykh krest'ian", Russkaia mysl' (1881), № 10, 30–31, № 12, 4–5.

Kulish P. O. Hramatka (SPb., 1857).

Lubenets' T. H. Chytanka. Persha knyzhka pislia hramatky (Kyiv, 1883).

Marakuev V. M. Chto chital i chitaet russkii narod (M., 1886).

Mel'nikova E. A. "Voobrazhaemaia kniga": ocherki po istorii fol'klora o knigakh i chtenii v Rossii. SPb.: Izd-vo Evropeiskogo un-ta v Sankt-Peterburge, 2011. (Studia Ethnologica, Vyp. 8).

Moroz A. B. "K semantike slova "kniga" v narodnoi kul'ture. Kniga kak sakral'nyi predmet", Sny Bogoroditsy: Issledovaniia po antropologii religii. Spb.: Izd-vo Evropeiskogo un-ta v Sankt-Peterburge, 2005, 267–276 (Studia Ethnologica; vyp. 3).

Narodnye biblioteki Khar'kovskoi gubernii za 1911 god: Statisticheskii obzor (Kh., 1913).

Ocherk polozheniia narodnogo obrazovaniia v Poltavskoi gubernii za 1907–1908 uchebnyi god (Poltava, 1901), vyp. 1.

Otchet o deiatel'nosti Khar'kovskoi komissii po ustroistvu narodnykh chtenii za 1910 g. (Kh.: Tip. M. KH. Sergeeva i K. M. Gal'chenko, 1911).

Otchet o deiatel'nosti Komiteta po ustroistvu sel'skikh bibliotek i narodnykh chitalen za 1896 g. (Kh.: Tip. Gub. Pravleniia, 1897).

Potebnia O. O. "Bukvar' ukrainskogo iazyka", Kievskaia starina, № 8 (1899).

Rebekkini D. "Kak krest'iane chitali Gogolia. Popytka rekonstruktsii reptsii", Novoe literaturnoe obozrenie, № 49 (2001).

Reitblat A. I. Ot Bovy k Bal'montu i drugie raboty po istoricheskoi sotsiologii russkoi literatury (M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2014).

Rubakin M. A. Etiudy o russkoi chitaiushchei publiki (Spb., 1895).

– "Knizhnyi potok. Fakty i tsifry iz istorii knizhnogo dela v Rossii za poslednie 15 let", Russkaia mysl', № 4 (1904).

Shevchenko T. G. Bukvar' iuzhnorusskii (SPb., 1861).

Stronin O. Azbuka po metodu Zolotova dlia iuzhno-russkogo kraia (Poltava, 1861).

Syvokin' H. M. Odvichniy dialoh. Ukrains'ka literatura i ii chytach vid davny ny do s'ohodni (Kyiv: "Dnipro", 1984).

Vodovozov V. I. "Chto chitat' narodu?", Vestnik Evropy (1886), № 7, 425–440.

Zubkova N. M. Arkhiv i biblioteka vydatnogo diiacha ukrains'koho prosvitnytstva B. D. Hrinchenka. [Elektronnyi resurs] K., 2008. – Rezhym dostupu: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/EIF00000018.PDF.

Archives

"Sil's'ka biblioteka [Repertuar knyzhok]", IR NBUV. – F. I. – Spr. 31595–31596. – Ark. 28.